

Poglavlje 6.

KLASICI TEORIJE DRUŠTVENOG UGOVORA: HOBS, LOK I RUSO

Uvod

Učenja klasika teorije društvenog ugovora razmatraćemo zajedno. Na početku ove analize potrebno je da se podsjetimo na nekoliko osnovnih pitanja postavljenih u prvom poglavlju: Šta ozakonjuje postojanje neke državne vlasti? S kakvim ciljem postoji neka država? Koji oblici upravljanja su legitimni, odnosno moralno prihvatljivi? Koji su uslovi za postojanje jedne održive i djelotvorne države? Koje su normativne posljedice ukoliko predstavnici ili društvo ne ispune obaveze ili ne poštuju prava drugih?

Različiti politički mislioci, svaki na svoj način, ocjenjuju ova pitanja i daju djelimično različita objašnjenja. Ovo na poseban način važi za tri filozofa čijim mišljenjima ćemo se baviti u ovom poglavlju. To su: Thomas Hobs (Thomas Hobbes: 1588–1679), Džon Lok (John Locke: 1632–1734) i Žan Žak Ruso (Jean-Jacques Rousseau: 1712–1778). Što se tiče odgovora na ranije postavljena pitanja, oni imaju duboke međusobne razlike, iako, istovremeno, nalazimo i zajedničku liniju među njihovim političkim mišljenjima. Sva ona ozakonjuju postojanje države polazeći od pažljivog razmatranja „prirodnog stanja“, što će reći od stanja bez vrhovne vlasti. Tačnije, ona potvrđuju postojanje takve vlasti kroz pojavljivanje dobrovoljne zavisnosti, putem ugovora koji ima za cilj što bolje očuvanje osnovnih interesa, vrijednosti i obaveza društva. Dakle, njihova uporedna analiza pokazuje brojne posljedice koje se javljaju kao rezultat promjene osnove u pretpostavkama, iako je sličnost u polaznim tačkama zaista impresivna.

Koje su razlike u mišljenjima ova tri mislioca?

Hobs je zagovornik apsolutne države, tj. jedne neograničene državne vlasti. On naglašava da građani ne mogu tražiti nijedno pravo od suverene države, istovremeno ističući da je apsolutizam najbolji oblik upravljanja. Povjerenje u napredak apsolutizma ne treba miješati sa apsolutizacijom države: doktrina o neograničenoj vlasti države nije povezana ni sa jednim određenim oblikom upravljanja. Ona važi i za demokraciju i za aristokraciju, jednako kao i za monarhiju.

Lok, sa svoje strane, zagovara zakonitu državu, u kojoj se djelimično ograničava vlast prirodnim pravima i obavezama, a dijelom i obavezama koje proističu iz ljudskih interesa. U istom smislu, Lok kaže da zakonodavna vlast ne treba poistovjećivati sa izvršnom, a narod ima pravo da je ne podrži, ukoliko ona ne uzima u obzir njegovo blagostanje. U protivnom krši se prirodni zakon i legitimnost.

Ruso je zagovornik demokratije jer kaže da zakonodavnu vlast treba da ima narod. On je, dakle, zagovornik zakonite države. Vlast naroda je zakonodavna vlast, što znači vlast koja donosi opšte zakone, dok izvršnu vlast treba držati unutar okvira koji sadrže zakoni. Dok Lok naglašava principijelne granice zakonodavaca, Ruso na mnogim mjestima ističe da je vlast zakonodavaca neograničena.

Danas, s jedne strane, imamo Hobsovo učenje o neograničenoj vlasti države i Rusoova shvatanja o neograničenoj vlasti „opšte volje“ i, s druge strane imamo totalitarne države. Na isti način, Lok biva teoretičar prave liberalne države. Mi nećemo zalaziti u njihove istorijske uzroke. Današnji totalitarni režimi pružaju nam priliku da izbliza vidimo koji oblici države su jasno opisani, svaki ponaosob, i u vezi s tim govorićemo o nekim interesantnim nijansama.

Hobs: država neograničene moći

U svom glavnom političko-filozofskom djelu, *Levijatan* (1651)¹, Hobs na početku skicira glavne tačke obrazloženja doktrine o neograničenoj moći države.

Hobs misli da ljudi, prvo, treba da prežive i, drugo, treba da imaju pristojan i slobodan život, a za nešto više potrebni su im vlast i čast. Istovremeno, on misli da su ljudi relativno jednaki u poštenju i sposobnosti, iako imaju manjak dobara. Iz tog razloga, zaključuje Hobs, javlja se rat svih protiv svih. Neko ratuje zbog imovine, života i slobode, da bi obezbijedio preživljavanje i poboljšao materijalne uslove. Drugi ratuju za

¹ Thomas Hobbes, *Leviathan: Parts One and Two*, Indianapolis: Bobbs Merrill Co., 1958 (vidi i: Tomas Hobs: *Levijatan*, Gradina, Niš, 1991. – prim. red).

čast i vlast. Stalna opasnost od takvih napada uticat će da ljudi, koji na početku ostavljaju druge na miru, pređu u napad protiv njih. Konkurencija oko robe i potrošnog materijala, ambicija i nesigurnost, stalni su uzroci ratova.

Ljudi od razuma, kaže Hobs, u stanju su da shvate vrijednost opštih pravila. Osnovno pravilo, „prvi prirodni zakon“, kaže:

Svaki čovjek treba da teži miru, sve dotle dok se nada da će ga postići, a kad ne može da ga dobije, može potražiti i upotrijebiti sva sredstva i sve blagodeti rata (*Levijatan*, pogl. 14).

Podrazumijeva se da ljudima, u želji da prožive slobodan život, treba više mira. Kako je to moguće postići? Drugi „prirodni zakon“ daje nam mogućnost odgovora:

Čovjek treba da bude spreman, ako su i drugi spremni, ukoliko ocijeni da je to potrebno za mir i za svoju odbranu, da digne ruke od prava na sve stvari, te da bude zadovoljan sa onoliko slobode prema drugim ljudima koliko je i sam voljan da drugima prizna protiv sebe (*Levijatan*, pogl. 14).

Međutim, onaj ko slijedi ovo uputstvo rizikuje da njegova dobra volja bude iskorišćena od strane drugih, zbog čega je potrebno da ljudi gaje povjerenje u vlast i njenu snagu, bilo da je u pitanju jedan čovjek ili skupština, koja putem odluka većine izražava jednu jedinu volju. Ovo se događa putem ugovora među pojedincima koji čine društvo.

Ovlašćujem ovog čovjeka ili ovaj skup ljudi da mnome vlada i na njega prenosim svoje pravo da to sam činim, pod uslovom da i ti na njega preneseš svoje pravo i da na isti način odobriš sve njegove radnje (*Levijatan*, pogl. 17).

Pogledajmo izbliza odnos koji, prema Hobsovom mišljenju, postoji između pojedinaca u društvu, tj. građana i osobe ili skupštine, suverena ili države, kojima se, putem ugovora, predaje vlast.

Hobs naglašava da se ugovor postiže među pojedincima u društvu, a ne između njih i suverena ili države“, zbog čega suveren ne može nikad kazati da je pokvario ugovor putem kojega je dobio vlast, a podanici, sa svoje strane, ne mogu da opovrgnu odnos zavisnosti. Ukoliko svaki pojedinac ovlašćuje suverena da vlada u njegovo ime, njegova želja da dobija uputstva i zabrane je zavisna od suverena. Ukoliko su pojedinci suverenu dali neograničenu vlast, oni ubjeđuju sebe kada ubjeđuju visokog zvanič-

nika. U istoj ravni, niko ne može biti kritikovan zbog *nedostatka pravičnosti (injustice)* od strane suverena, iako može biti riječi o nepravdama (*inequities*). Hobs pridaje značaj činjenici da nema skloništa za one koji su nezadovoljni oblikom upravljanja ili vršiocima najviše vlasti u društvu koji žele da izraze nepovjerenje i revolt. On kaže da je i onaj ko je bio protiv izbora koji se dogodio kada je potpisan ugovor – obavezan da bude poslušan, jer je već bio u procesu donošenja odluke koji je vodio potpisivanju ugovora.

Kada Hobs veoma jasno naglašava neograničenu vlast države, može se pomisliti da ima veoma malo interesovanja za sagledavanje prava i obaveza koje ima sâma državna vlast. Pomenućemo zakonodavnu i sudsku vlast, pravo proglašavanja rata ili mira, pravo izbora savjetnika, ministara, sudija i oficira, i pravo dodjele nagrada, odnosno izricanja kazni. Hobs misli da suveren treba da ima i druge obaveze, kao, na primjer, da odlučuje o tome koja mišljenja podstiču mir, ko će govoriti pred narodom i ko će se baviti odobravanjem izdavanja knjiga prije nego što budu štampane (*Levijatan*, pogl. 18).

Iz ovoga se javljaju tri pitanja:

1. Da li Hobsova doktrina o neograničenoj vlasti države prihvata samovoljno upravljanje?
2. Da li se stvara utisak o безусловnoj poslušnosti prema suverenu jedne zemlje, odnosno vlastodršcu, kada se pročita gornji odjeljak?
3. Mogu li postojati slabe tačke u Hobsovom obrazloženju kada govori o neograničenoj vlasti?

Nekoliko tačaka podstiču zainteresovanost za razmatranje u vezi sa prvim pitanjem.

Još na početku, Hobs daje do znanja da državna vlast ima jedan cilj. Pogledajmo šta on podrazumijeva pod pojmom države (*commonwealth*):

Država je jedna ličnost čije radnje izvjesno veliko mnoštvo ljudi, na osnovu uzajamnog sporazuma, prima kao autor, i to svi pojedinci od kojih je mnoštvo sastavljeno, a s ciljem da jedinstvena ličnost može da koristi snagu i sredstva svih onako kao što to smatra najpogodnijim za njihov mir i zajedničku odbranu (*Levijatan*, pogl. 17).

Ovim ograničavanjem Hobs daje do znanja da misli na ono što je Aristotel, u svoje vrijeme, nazivao pravednim upravljanjem: upravljanjem za dobro naroda. Ograničenje se ne slaže sa onim na šta je Aristotel gledao kao na izopačeni oblik upravljanja, to jest upravljanje za dobro vlastodrža-

ca. U vezi sa zakonodavstvom, Hobsovo mišljenje kreće se u pravcu ideje o zakonitoj državi. On kaže da vlastodržac može ukinuti zakone kojima nije zadovoljan. U drugoj tački, on formuliše potreban uslov da bi zakon funkcionisao: zakon treba da bude zapovijest za one koji imaju načina da se upoznaju sa njim. Dio je pozitivnih kvaliteta zakona „da ih upoznaju svi oni koji su obavezni da ih poštuju“ (*Leviathan*, pogl. 26).

U vezi s ovim, vidjećemo šta kaže Hobs o dobrom zakonu: „Dobar je onaj zakon koji je potreban, koji je za dobro naroda i koji je potpuno jasan“ (*Leviathan*, pogl. 30).

U vezi sa bezuslovnim Hobsovim uvjerenjem, nalazimo se pred jednim interesantnom posljedicom kada on obrazlaže svoje mišljenje o neograničenoj džavnoj vlasti: pred željom ljudi da prežive. Prema Hobsovom mišljenju, svaki napad na državni autoritet jednak je građanskom ratu i ljudi zaziru od te opasnosti. Sada se traži motiv kojim se obrazlaže državna vlast i zašto se treba plašiti dugih ruku vlastodršca.

Prema Hobsovom mišljenju, ovo je granica prava koju čovjek treba da pomjeri dalje od sebe. Iako je vlastodržac ovlašćen i da oduzima ljudima život, kada za to ima razloga, oni imaju pravo da pokušaju da spasu svoj život kada je on ugrožen od strane države.

Gdje su slabe tačke ovoga stava?

Jedna od slabosti Hobsovih obrazloženja stoji u činjenici da on ne vidi posljedice cilja koji država treba da osjeća prema društvenom ugovoru. Ovaj cilj je ograničen činjenicom da suveren ili vlastodržac preuzima vlast da bi služio zaštiti i miru građana, što znači njihovoj bezbjednosti. Međutim, takav uslov doprinosi da podanici imaju pravo da suverenu uskrate svoje povjerenje ili da povuku svoje ovlašćenje ukoliko je ozbiljno ugroženo postizanje njihovog zajedničkog cilja. Nema sumnje da Hobs, u ovom slučaju, ima u vidu činjenicu da u jednoj ovakvoj situaciji dolazi do neposlušnosti i revolta, što znači da je riječ o *pravednoj neposlušnosti* i *pravednom revoltu*.

Lok: ideja o zakonitom upravljanju i ograničenoj državi

Kao i Hobs, i Lok počinje od pitanja šta obilježava „prirodno stanje“, dakle, od situacije kada ne postoji neka viša politička vlast.

U svom glavnom političkom djelu, *Second Treatise of Civil Government* (*Druga rasprava o vladi*; 1690)², on piše da je stanje potpune slo-

² John Locke: *On Civil Government: Second Essay*, Chicago: Gateway Editions; John Locke: *Two Treatises of Government*, London: Dent, 1984, 1955 (vidi i: Džon Lok: *Dve rasprave o vladi: Druga rasprava...*, Beograd: Utopija, 2002. – prim. red.).

bode da svi ljudi djeluju i da odlučuju o svojoj imovini i o sebi onako kako je najbolje „u granicama prirodnog zakona, a da ne pitaju za dopuštenje nekog drugog čovjeka ili da zavise od njegove volje“ (*Druga rasprava*, gl. II, 4). Glavna razlika između Hobsa i Loka je u načinu kako oni objašnjavaju „prirodni zakon“. I Hobs govori o „prirodnim zakonima“. Kod njega, predstava prirodnih zakona („natural laws“) prilagođena je da bi se podsticao i jačao mir, onda kada ga poštuju svi. Međutim, smisao u potpunosti zavisi od stvaranja državne vlasti, koja podanicima pruža dovoljnu bezbjednost. Prema Lokovom mišljenju, naprotiv, određene pretpostavke su te koje čine zakon prirode koherentnijim u konkretnom opisu prirodnog stanja i u analizi problema koji u njemu nastaju.

Lokova obrazloženja počinju od dvije osnovne pretpostavke:

1. Sva stvorenja, posebno ljudi, jesu Božja stvorenja. Ljudi su stvoreni sa određenom namjerom od strane Boga i biće takvi sve dok On bude zadovoljan njima.

2. Ljudi imaju istu prirodu, među njima nema prirodne potčinjenosti.

Prema prvom uslovu, ljudi nemaju pravo da uništavaju sebe ili neko drugo stvorenje. Njihova je obaveza da brinu i o sebi i o drugima, ne suprotstavljajući se brizi o sebi. U jednoj potpunijoj formulaciji ovo bi glasil: ljudi nemaju pravo da oduzimaju ili oštećuju život, slobodu, zdravlje, tjelesne ekstremitete i ostala dobra, sa izuzetkom slučajeva kada briga o sebi i neka pravična kazna to traže. Lok je, prije svega, filozof sa izvjesnim ograničenim individualizmom. Ovo se ne slaže sa onim što smo ranije tvrdili, niti sa njegovim glavnim opisom prirodnog stanja. Prirodno stanje obilježavaju mir, dobra volja, pomoć i svesrdna podrška. Samo država sa velikim blagostanjem može biti obrazložena Lokovim uslovima. Isto tako, ideja o institucionalnoj zaštiti prirodnih izvora u saglasnosti je sa njegovim mišljenjem:

„Ništa Bog nije stvorio da bi ga ljudi pokvarili ili da bi ga uništili“ (*Druga rasprava*, gl. V, 31).

Bilo kako bilo, egoizam je značajna osobina ljudi, zbog čega ima mnogo onih koji principijelno ne poštuju prirodni zakon. Problem je u tome kakve ovo ima posljedice. Lok tvrdi da bi priroda bila prazna da nema neke sile iznad nje. Međutim, sada, u ovom prirodnom stanju, nema nijednog autoriteta da ovo učini, zbog čega svi imaju pravo da kažnjavaju one koji su počinili grijeh. Uvrijeđeni imaju pravo da preduzmu potrebne korake da bi nadoknadili i nadomjestili štetu, a svi imaju pravo da kazne onoga koji ih vrijeđa, s ciljem da ga zaplaše. Egoizam čini ljude jednostranima, a strast i žed za osvetom vode prema nepravičnim kaznama.

Ovo, zajedno sa činjenicom da mnogi ljudi ne stignu da ispoštuju zakon prirode, i pored svih pozitivnih strana koje smo pomenuli, dovodi do nesigurnosti koja ljudima u nekoj određenoj oblasti daje povod da, zajedno sa nekim političkim autoritetom, organizuju zaštitu života, slobode i imovine.

Lok često upotrebljava pojam „imovina“ ili „svojina“ (*property*), kao nešto „što je samo moje“ (od latinskoga „*proprius*“ – što znači život, sloboda i ono čime se raspolaže). Ovdje-ondje, u to se ubraja i stanje ili „svojina“ ekstremiteta. Ovaj pojam može učiniti to da povjerujemo da Lok brani privatnu svojinu, u običnom smislu riječi, a možda i privatnu kapitalističku svojinu. Međutim, kao što izgleda, Lok govori samo o *ono-me čime se raspolaže*. Nadalje ćemo vidjeti da i vjerovanje i samosvijest ulaze u ovaj okvir.

Prema Lokovom mišljenju, ono što nedostaje u prirodnom stanju, prije svega, jeste:

1. Postojanje nekog poznatog oblika političkog organizovanja društva.
2. Neki priznati objektivni sudija.
3. Autoritet za izvršenje odluke sudije.

Prema tome, normalno je da on daje ovakvo određenje prirodnog društvenog stanja:

Oni koji su sjedinjeni u jednom tijelu i imaju zajednički ustanovljeni zakon na koji se pozivaju i sudstvo sa vlašću da rješava sporove između njih i kažnjava prekršioce jesu u političkom društvu jedan sa drugim; ali oni koji nemaju takvog zajedničkog prava apelacije ... još su u prirodnom stanju i gdje je svako sudija za sebe i izvršilac ... predstavlja savršeno prirodno stanje (*Druga rasprava*, gl. VII, 87).

Društveno stanje, određeno na ovaj način, podrazumijeva postojanje zakonodavnog autoriteta, a treba da postoji i onaj koji će biti autoritet nakon odluka suda, koje, štaviše, štite društvo od spoljnih neprijatelja.

Problem je u tome kakva prava i obaveze imaju pojedinci u društvenom stanju, a zatim i kako treba organizovati državnu vlast i kakve obaveze i zadatke ona ima?

Donje pretpostavke odlučujuće su u odgovoru koji nam daje Lok:

1. Ljudi ne mogu odbaciti neki zakon koji ranije nisu imali.
2. Ljudski razum ti ne dozvoljava da jedno stanje promijeniš drugim koje je lošije.

Ovo znači da *neograničena vlast* ne može biti legitimna (zakonita – *prim. prev*). Takva vlast bi imala pravo nad pojedinačnim ljudima, koje sami ljudi nisu imali u početku. Zatim, nesigurnost koju stvara prirodno stanje neuporediva je sa nesigurnošću koju stvara neograničena državna vlast ili, tačnije rečeno, apsolutna, samovoljna i neograničena vlast.

Ipak, pojedinci treba da daju nešto svoje kada prelaze iz prirodnog u društveno stanje. Oni treba da daju onoliko koliko je potrebno da bi se poboljšali nedostaci prirodnog stanja. Slobodno izraženom voljom oni treba da se odreknu prava na mjerodavnost svojih saznanja o svim problemima. Pozitivne zakone koje je društvo usvojilo treba poštovati. Štaviše, pojedinci treba da se odreknu prava na kažnjavanje prekršilaca zakona.

U istoj ravni sa tim, društveno stanje ima i zadatka. Građani imaju obavezu da podržavaju izvršnu vlast, kao što to od njih traži zakon.

Kako treba organizovati državnu vlast i koje principe treba primijeniti u njoj da bi ona funkcionisala na zakonit način?

Lok kaže da pojedinci, ulazeći u društveno stanje, bivaju obavezni da se pokore volji većine, iako, istovremeno, ovo ne znači da većina ima neograničen autoritet. Zakon prirode treba poštovati, a kao posljedicu toga treba poštovati i ličnu „svojini“, kojom treba upravljati na opšte dobro. S druge strane, Lok ne dolazi do zaključka da uprava treba da bude demokratska. Ono što on naglašava jeste to da cjelokupna vlast, i zakonodavna i izvršna, zavisi od povjerenja ukazanog od strane većine naroda. Izabranici mogu da izgube povjerenje naroda, a zajedno sa njim i njegovu podršku.

Što se tiče organizovanja državne vlasti, Lok kaže da zakonodavna i izvršna vlast ne treba da budu podudarne jedna sa drugom, iako mogu biti međusobno slične. Kada bi bile podudarne, jedna vlast pravila bi izuzetke za sebe, stavljala bi sebe iznad zakona, te bi osobe koje bi imale podudarne vlasti koristile zakon više za svoje nego za opšte dobro.

Lok, zatim, kaže da zakonodavna vlast ne treba da bude na okupu sve vrijeme svojega mandata. Kada bi se to dogodilo, bilo bi lako razvijati posebne interese, koji bi bili u suprotnosti sa opštim interesom. Naprotiv, izvršna vlast je ona koja treba da radi sve vrijeme, jer zakone treba povremeno donositi ali stalno primjenjivati, a društvo treba da se zaštiti od spoljnih neprijatelja.

Lok iznosi četiri uslova (tj. ograničenja – *prim. red.*) za legitimnost zakonodavne vlasti:

1. Treba upravljati pomoću objavljenih i održivih zakona, podjednako važećih za sve (a ne jedan za plemića, a drugi za seljaka).
2. Zakoni treba da imaju samo jedan cilj, dobrobit naroda.

3. Porezi i doprinosi se ne smiju uvoditi bez saglasnosti naroda ili njegovih predstavnika.

4. Zakonodavna vlast ne smije da „svoje ovlašćenje za donošenje zakona prenese na nekog drugog niti da radi u suprotnosti sa onim što je izglasao narod“ (*Druga rasprava*, gl. XI, 142).

Ukoliko ne budu ispunjeni ovi uslovi, narod, koji ima obavezu da brine o sebi, neće podržati neodgovorne zakonodavce tako što će im ustupiti vlast. U ovom slučaju nije riječ o pukom revoltu (*rebellion*). Jedino narod dolazi u situaciju da trpi posljedice revolta autoritetâ koji su ustali protiv zakona.

Obje vlasti, zakonodavna i izvršna, mogu stvarati situacije koje izazivaju povlačenje podrške od strane naroda. Lok izbliza posmatra ovaj problem. Prvo, zakonodavni autoritet može djelovati u suprotnosti sa onim što mu je kao zadatak povjereno. Drugo, vrhovna vlast može da bude smijenjena kada izvršnoj vlasti izdaje uputstva koja su iznad zakona, i kada, s druge strane, izvršna vlast zabranjuje okupljanje zakonodavne vlasti, ili ometa njen rad, kada se izborni sistem mijenja bez saglasnosti naroda i u suprotnosti je sa njegovim interesima, kada narod, kao rezultat odluka koje je usvojila izvršna ili zakonodavna vlast, kao rješenje, bira potčinjavanje nekoj stranoj sili i kada izvršna vlast ne primjenjuje zakone jedne zemlje.

Lok kaže da pravo naroda da odbije da pruži podršku vlasti ne predstavlja neku opasnost stalne pobune. Narod je, kaže on, veoma miroljubiv. Potrebno je da se na strani vlasti dogode ozbiljni prekršaji da bi on upotrijebio svoje pravo.

Iznošenje političkog mišljenja kod Loka zasnovano je, do sada, na djelu *Druga rasprava o vladi* (*Second Treatise of Civil Government*), koje je objavljeno 1690. godine, u tijesnoj vezi sa djelom „*The Glorious Revolution*“ („*Slavna revolucija*“) iz 1688. godine i donošenjem „*Bill of Rights*“ („*Zakon o pravima*“) iz 1689. godine. Jedna potpunija studija sa Lokovim gledištima o pitanju slobode odgovornosti vjerovanja produbiće smisao njegovih obrazloženja o ograničavanju vlasti. Ova mišljenja on je iznio u djelu *A Letter Concerning Toleration* (*Pismo o toleranciji*), koje je napisao na latinskom, u Holandiji, 1685. godine, tokom svog boravka u toj zemlji, a objavio na latinskom i engleskom 1689. godine³.

Lok kaže da autoritet sekularne vlasti ne postoji, niti treba da se prostire u sferi spasenja ljudskih duša. „Briga o duši nije dužnost građanskog

³ John Locke: *A Letter Concerning Toleration*, Haag: Martinus Nyoff, 1963 (vidi i Džon Lok, *Dve rasprave o vladi; Pismo o toleranciji*, Beograd: Utopija, 2002. – *prim. red.*).

vladara ništa više nego što je to dužnost drugih ljudi“. Bog nije nikada dao ovakvu vlast nijednom čovjeku nad svojim bližnjim, a vladari nemaju takvu vlast datu ni od strane naroda. „Istinska i spasonosna religija sastoji se iz unutrašnjeg pridobijanja duha bez kojega ništa ne može da bude prihvatljivo Bogu“ (*Pismo o toleranciji*, str. 17). Dalje: ukoliko strogošć zakona i snaga kazne mogu da učine da ljudi promijene svoja gledišta, to im neće pomoći u spasenju njihove duše.

Kako će biti pronađena istina, ukoliko se dignu ruke od svjetlosti razuma i naredbi odgovornosti, slijepo usvajajući volju vlastodržaca?

Treba se podsjetiti da je jedan od najjačih Lokovih argumenata za ograničavanje državne vlasti sadržan u razmatranju uslova za „spasenje duše“. Lok je za slobodu vjerovanja i pogleda na život. On kaže: „Smatram da vladar ne treba da toleriše nikakva mišljenja suprotna ljudskom društvu ili onim moralnim pravilima koja su nužna za očuvanje građanskog društva“ (*Pismo*, str. 89). On kasnije kaže da sekularni autoriteti nemaju za zadatak da tolerišu crkvu u kojoj su vjernici nagovarani da mijenjaju državljanstvo da bi postali dio crkve. Što se tiče „gledišta u suprotnosti sa ljudskom prirodom“, Lok o ateistima kaže: „Ne treba tolerisati one koji negiraju postojanje Boga. Obećanja, ugovore i zakletve koji povezuju društvo u zajednicu ne treba vršiti sa ateistima“ (*Pismo*, str. 93). Oni koji svojim ateizmom umanjuju vjerovanje nemaju pravo da traže toleranciju u pitanjima vjere.

Malo je onih koji danas mogu prihvatiti Lokovo mišljenje o ateistima. Mi nemamo mogućnosti da to detaljnije razmotrimo. Zadovoljićemo se time da kažemo da u djelu *A Letter Concerning Toleration* ima gledišta koja su interesantna i za naše doba, i da ono predstavlja veliki izvor za napredovanje na putu ostvarivanja većih duhovnih sloboda.

Ruso: suverenitet opšte volje

U knjizi *Društveni ugovor* (*Du contrat social*, 1762)⁴, Ruso piše: „Čovjek je rođen slobodan, a svuda je u okovima“ (L' homme est né libre, et partout il est dans les fers). On nastavlja: „Kako se dogodila ova promjena? Ne znam. Šta je može učiniti zakonitom? Vjerujem da mogu riješiti to pitanje“ (*Društveni ugovor*, knj. I, pogl. I).

Ruso veoma jasno kaže da se ne bavi istorijskim prelaskom iz jednog stanja bez političke vlasti ka stanju sa političkom vlašću. On je zabrinut pred pitanjem šta može učiniti legitimnim (zakonitim) društveno sta-

⁴ Jean Jacques Rousseau: *Du contrat social*, Oxford: Clarendon Press, 1972 (vidi i: Žan-Žak Ruso: *Društveni ugovor*, Beograd: Filip Višnjić, 1993. – prim. red).

nje i, u vezi s tim, oslanja se na prirodno stanje kao na pomoćnu činjenicu. Međutim, on je zabrinut ne samo zbog problema legitimnosti. On hoće da zna da li postoji neki sistem upravljanja koji bi bio i legitiman, to jest moralno prihvatljiv, i „bezbjedan“, dakle u saglasnosti sa potrebama i interesima ljudi.

Prije nego što će iznijeti svoje glavne argumente, Ruso nas upoznaje sa idejom najstarijih teoretičara teorije ugovora. Gledište o odnosima između prvaka države i onih koji su dolje, slično je gledištu o odnosima oca i djece, te ga Ruso odbacuje, sa ironijom. Zatim odbacuje, kao besmisleno, i gledište o pravu jačega. Da bi bili zakoniti, jedno društvo i njegove institucije, kaže on, treba da se zasnivaju na dobrovoljnoj podršci ljudi koji se u njih uključuju. Međutim, ne može se govoriti o dobrovoljnoj podršci jednom sistemu u kojem oni koji su zavisni prihvataju uslove ropstva. Imalo bi to isti smisao kao i ludost, a „ludost ne stvara pravo“. Bilo bi ludo da kažeš: „Sklapam sa tobom ugovor da ti preuzmeš na sebe sav teret, a ja sva dobra, dakle, ugovor kojeg ću se ja pridržavati mi odgovara, a ti ćeš ga poštovati sve dok se meni sviđa“ (*Društveni ugovor*, knj. I, pogl. IV).

Za osnovu društvenog ugovora Ruso uzima misao da su ljudi stigli do jedne tačke da ne mogu preživjeti a da se ne okupe u neku zajednicu. Međutim, pojavljuje se problem:

Naći jedan oblik udruživanja koji bi branio i štitio svom zajedničkom snagom ličnost i dobra svakog člana društva, i kroz koji bi svako, udružen sa svima, ipak slušao samo sebe, i tako ostao isto toliko slobodan kao i prije (*Društveni ugovor*, knjiga 1, pogl. VI).

Zapažamo da je u ovom pitanju Ruso veoma blizak Hobbsu, koji kaže da je zaštita pojedinca cilj prenošenja suverene vlasti i da pojedinac uvjerava sebe, dajući povjerenje vlastodršcu, kojega ovlašćuje da ga štiti. Međutim, rješenje kojim Ruso odgoneta ovaj problem sasvim je različito o onoga koje daje Hobbs.

Ruso kaže da suština društvenog ugovora može biti formulisana na sljedeći način:

Svaki od nas unosi u zajednicu svoju ličnost i cijelu svoju snagu pod vrhovnu upravu opšte volje: i još svakoga člana smatramo kao nerazdvojni dio cjeline (*Društveni ugovor*, knj. I, pogl. VI).

On zapaža da, možda, nikad nije napravljen neki ovakav, toliko jasan ugovor koji se u svakoj zajednici (društvu) podrazumijeva kao shvatljiv. Zatim, on kaže da svaki pojedinac ustupa društvu sva svoja prava, a

ukoliko svi ovo čine i ukoliko svi imaju istu poziciju, ne postoji čovjek koji bi bio zainteresovan da svojim obavezama dodaje i neke druge.

Osnovni pojam u Rusoovoj formulaciji suštine društvenog ugovora jeste „opšta volja“. Ovaj pojam treba jasnije odrediti kako bismo bili u mogućnosti da shvatimo sadržinu Rusoovih intervencija u vezi sa zakonitošću nekog političkog sistema.

Opšta volja, kaže Ruso, izražava se u suverenitetu. Da bi suverenitet bio izraz opšte volje, treba da ispunjava bar dva uslova:

1. Suverenitet treba da potekne od svih.
2. Suverenitet treba da važi za sve.

Šta ovo znači?

Da suverenitet treba da potekne od svih znači da se računaju svi glasovi. Javno glasanje se ne traži, ali ukoliko neko ne učestvuje u glasanju – suverenitet ne potiče od svih. U takvom slučaju ne možemo kazati da svi vjeruju sebi, iako vjeruju.

Da suverenitet treba da važi za sve ne znači da je riječ o odlukama vezanim za posebne osobe ili grupe.

Što se tiče prvoga uslova, njega treba ispuniti, tačku po tačku.

Suverenitet ne može imati predstavnike... on se u svojoj bitnosti nalazi u opštoj volji, a opštu volju ne može niko zamisliti: ona je ili ona sama, ili druga, sredine nema. Narodni poslanici nisu niti mogu biti predstavnici naroda, oni su samo njegovi komisionari; oni ne mogu donositi nikakve definitivne odluke. Engleski narod misli da je slobodan, ali se ljuto vara; on je slobodan samo za vrijeme izbora članova parlamenta: čim su oni izabrani, on je rob, on nije ništa. Način na koji on iskorišćuje svoju slobodu za vrijeme njenog kratkog trajanja pokazuje da on zaslužuje da je izgubi (*Društveni ugovor*, knj. III, gl. XV).

Zahtjevi koji su ovdje formulisani i precizirani, prema mišljenju Rusoa, predstavljaju *potrebne* uslove da svaki član društva vjeruje sebi kada vjeruje zakonu. Međutim, da li je to dovoljno?

Ruso, međutim, nije nedvosmisleno dosljedan u ovoj tački. Kada govori o ograničenjima u visokoj, odnosno zakonodavnoj vlasti (knj. II, pogl. IV), on naglašava da su prema društvenom ugovoru svi ljudi jednaki pred zakonom, gdje se govori o „savršenoj saglasnosti među interesima i pravima“ (*accord admirable de l'intérêt e de la justice*). U drugom poglavlju, koje nosi naslov: „Opšta volja se ne može uništiti“, on kaže da „kada se pokidaju društvene veze u svim srcima“, pod imenom zakona

donose se dekreti koji imaju za cilj da podstaknu posebne interese (*Društveni ugovor*, knjiga IV, gl. I).

Bez sumnje je istina da samo opšte pravo glasa i opšta forma zakona mogu zaštititi društvo protiv izglasavanja nekog posebnog zakona koji ne služi opštim interesima (jedino „veo neznanja“ Džona Rolsa može govoriti o potpunoj sigurnosti). Oni čiji interesi su pogođeni ovim zakonom ne mogu reći da vjeruju sebi kada vjeruju zakonu. Izgleda jasno da *nepriistrasnost* u zakonodavstvu predstavlja neophodan uslov da bi se imalo pravo.

Na osnovu ovoga možemo vidjeti šta kaže Ruso o uslovima nekog nepristrasnog zakonodavstva.

Obilježje koje Ruso ima na umu, dajući značaj učešću građanina u društvu, veoma je važno. Ulaskom ljudi u društveno stanje, kaže on, zbiva se jedna značajna promjena: na mjesto instinkta dolazi pravo, a djelatnosti ljudi poprimaju moralni karakter, što ranije nije postojalo. Glas obaveze i prava stavlja se na mjesto fizičkih nagona i požude. Ljudi dobijaju moralnu slobodu, koja ih čini gospodarima samih sebe, „jer je nagon požude ropstvo, a pokoravanje zakonu koji smo sami sebi propisali, sloboda“ (*Društveni ugovor*, knj. I, pogl. VIII).

Značaj dubokih promjena koje čovjek doživljava u društvenom stanju, kao građanin, bez sumnje, nije povezan samo sa situacijama u kojima mu se, izvan uskih interesa, dopada jedan zakon prije nego neki drugi nepristrasan zakon, te glasa za njega. Ruso označava kao karakterističnu osobinu društvenoga stanja – nepristrasnost. Čovjek koji osjeća pravdu umjesto instinkta i koji je uvjeren u glas obaveze, umjesto da osjeća fizički nagon požude, koji, bez sumnje, traži da izabere ono što je bolje tamo gdje se događaju suprotni interesi jeste nepristrasan.

Iako Ruso na mnogim mjestima veliča sličnost između interesa i prava, on poziva na realizaciju nepristrasnosti. Kao što često kaže, nije samorazumljivo da „volja svih“ bude isto što i „opšta volja“.

No, i pored toga, ne možemo reći da je Ruso moralista. Ono čemu on zaista poklanja pažnju jesu organizacioni i institucionalni uslovi kojima smetaju posebni interesi u pitanjima zakonodavstva. On se posebno interesuje za funkciju sukoba među organizacijama sa posebnim interesima. U poglavlju pod naslovom: „Može li opšta volja da griješi“ (knj. II, pogl. III), on konstatuje da će svaka takva organizacija imati svoju opštu volju u odnosu sa svojim članovima istovremeno kada je njihova volja ujedno i posebna volja u odnosu sa državom. Ukoliko mislimo da u državi postoji neka organizacija koja broji više od polovine pripadnika jednog društva, ona vrlo jednostavno može izvršavati svoju volju. Ukoliko nijed-

na organizacija ne može da napravi prostu većinu, onda se ujedinjuju interesi mnogih organizacija. Međutim, ukoliko postoji nekoliko velikih organizacija, koje, sve zajedno, čine većinu, one će osigurati prednost naštimanoj većini. One će biti veoma sklone da tako nešto i učine. Ruso zapaža da takve organizacije hoće da imaju u vidu jedino zaštitu svojih interesa, ne uzimajući u obzir interese drugih. Situacija se mijenja, kaže Ruso, kada svaki građanin predstavlja jedino samog sebe. Bilo bi bez pameti braniti svoje uske interese pred jednom opštom skupštinom.

Zapamtimo da zakonodavstvo jedne države ispunjava gore formulisane zahtjeve: glasovi građana broje se „u prilog“ zakonâ koji u svom posebnom obliku čuvaju opšte sadržaje, a nijedan posebni interes neće se uzimati u obzir.

Možemo li reći da su svi pripadnici društva slobodni, u ovom slučaju, ukoliko, vjerujući sebi, vjeruju zakonu?

Poneko može reći da veruje sebi i u nekim slučajevima kada ne vjeruje zakonu, iako to može biti nepristrasan stav, koji se nalazi u temelju glasova većine. Mi nećemo razmatrati Rusoova nastojanja da riješi ovaj problem. On kaže da manjina misli da je to greška. Umjesto toga, mi ćemo prihvatiti odluku većine jer je metod većine jedino prihvatljiv metod u slučaju kada interesi stoje jedan protiv drugoga. U ovom slučaju kažemo da kao podanici vjerujemo sebi kada vjerujemo zakonu, pošto kao članovi jedne zakonodavne skupštine, kao građani, glasamo za neku drugu alternativu.

Pošto Ruso kaže da nešto takvo ne postoji, može se obrazložiti da on, na drugim mjestima, posredno, određuje granicu. Kao što smo ranije vidjeli, on ne prihvata nijedan dogovor pod uslovima robovanja. Međutim, ovo treba da dođe kao posljedica toga da nijedan zakon ne obavezuje nikoga da prihvati uslove robovanja. Ukoliko se neki takav nacrt zakona predloži i Ruso, na primjer, kao građanin odgovarajuće zemlje, glasa protiv, on, kao podanik, ne sprovodi svoju zakonsku volju ukoliko predlog prođe većinom glasova.

Nezavisno od dosadašnjih zapažanja, značajno je objasniti Rusoova politička mišljenja u vezi sa zakonima koji imaju neki pravac. Lok je govorio da vladari ne mogu odlučivati o vjerovanju svojih podanika. Istovremeno, on obrazlaže stav da tolerancija ne treba da bude neograničena. Za ateiste nema tolerancije. Nalaze li se ovakva vrednovanja i kod Rusoa? Pretposljednje poglavlje *Društvenog ugovora* nosi naslov „O građanskoj religiji“ i izražava poseban interes, kao što je već ranije rečeno.

Pravo koje društveni ugovor daje suverenu u odnosu na podanike ne prelazi granice opšte koristi. Podanici su, dakle, dužni da suverenu polažu račun o svojim shvatanjima samo ukoliko su ta shvatanja važna po zajednicu. A važno je po državu da svaki građanin ima vjeru koja će ga učiti da voli svoje dužnosti; no učenja te vjere zanimaju državu ili njene člane samo utoliko ukoliko se ta učenja odnose na moral i na dužnosti koje svaki pripadnik mora da ispuni prema drugim pripadnicima te vjere. Izvan toga, svako može da ima kakva mu drago shvatanja, a da se to ništa ne tiče suverena (*Društveni ugovor*, knj. IV, pogl. VIII).

Ovdje Ruso govori o granici zakonodavnog autoriteta vladara, u vezi sa problemima religioznog vjerovanja. Od značaja je ono što Ruso dalje kaže u vezi sa problemima religioznog vjerovanja. Vladar može proganjati ljude koji ne prihvataju vjerske dogme, ne zato što ne vjeruju u Boga, nego zato što su ovi nesposobni za društvo. Ukoliko neko javno prihvati te dogme, a kasnije izjavi da ne vjeruje u njih, treba da plati životom. On kaže:

Učenja građanske religije treba da su jednostavna, malobrojna, iskazana jasno, bez objašnjenja i komentara. Postojanje moćnog, razumnog, dobroćinog, dalekovidog i zaštitničkog božanstva, zagrobni život, sreća pravednih, kažnjavanje rđavih, svetost društvenog ugovora i zakona: eto pozitivnih učenja. Što se tiče negativnih učenja, ja ih svodim na jedno jedino, a to je netrpeljivost: ona spada u vjeroispovjesti koje smo isključili (*Društveni ugovor*, knj. IV, pogl. VIII).

Prema našem mišljenju, ovdje postoji i poneko totalitarističko stajalište Rusoa. Odnos ograničavanja tolerancije nije najznačajniji u ovom kontekstu. Totalitarističko shvatanje, ukoliko postoji, prisutno je najviše u ideji da svi građani treba da aktivno prihvate svjetski metafizički i politički sistem i u mišljenju da ima osnova da se osudi na smrt svaka osoba koja se, nakon što je prihvatila vjerske dogme jednog društva, ponaša kao da u njih ne vjeruje.

Na mnoge ljude naročit utisak ostavile su Rusoove riječi iz prvog poglavlja *Društvenog ugovora*, poglavlja „O suverenu“:

Da društveni ugovor ne bi bio prosta formalnost, on sadrži prećutno sljedeću obavezu, iz koje jedino druge obaveze mogu crpiti svoju snagu: cijelo političko tijelo će prinuditi na poslušnost svakog onog koji odbije da se povinuje opštoj volji; što ne znači ništa drugo do da ga prinudi da bude slobodan (*Društveni ugovor*, knj. I, pogl. VII).

Kada se ovaj odjeljak smjesti u svoj kontekst, gubi neobičan smisao. Ono o čemu Ruso govori jeste stav da čovjek, u svojstvu *podanika*, pod-

ložan zakonima, stoji u odnosu sa onim zakonima koje je on sâm kao građanin usvojio.

Ranije smo kazali da se Ruso, u uvodu *Društvenog ugovora*, pita da li postoji neki oblik upravljanja koji bi bio posve legitiman i siguran. Do sada smo govorili o uslovima za sticanje zakonitosti. Nadalje ćemo razmotriti kakve uslove treba da ima onaj oblik upravljanja koji hoće da bude „siguran“, što znači da brine o interesima ljudi.

Prema Rusoovom mišljenju, društveni ugovor ima za cilj očuvanje interesa i slobode ljudi. Međutim, zakonodavstvo nije dovoljan uslov da ovaj cilj bude postignut. Društvo traži i vlast koja će primjenjivati donesene odluke. Šta Ruso kaže o tome?

Ruso ima tri alternative: prvo, izvršna vlast daje se narodnoj skupštini, znači čitavom narodu; drugo, vlast se daje izabranoj skupštini i, treće, vlast se daje jednoj osobi. Ova tri oblika upravljanja on naziva: „demokratija“, „aristokratija“ i „monarhija“. Vidjeli smo da Lok „demokratiju“, „oligarhiju“ i „monarhiju“ vezuje za zakonodavni autoritet, dok Hobs, slično Rusou, najvišu (suverenu) vlast vidi u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti.

Nakon izdvajanja Loka, Ruso je demokrata bez pogovora. Za Rusoa, jedan oblik vladavine je legitiman jedino ukoliko je zakonodavna vlast u rukama cijelog naroda. On nije izvan ove vrste klasifikacije. Stoga kaže da klasična demokratija, neposredna vlast naroda, može lako da bude srozana, čim opšte predstave koje se odnose na zakonodavni proces budu pomiješane sa predstavama koje su povezane sa posebnim interesima i kada narodna skupština bude raspravljala o konkretnim pitanjima.

Ruso kaže da što je izvršna vlast manje brojna, to je veća njena djelatna moć. Monarhija je, kao posljedica, oblik upravljanja sa najvećom snagom djelovanja. Zatim dolazi aristokratija i, na kraju, demokratija. Međutim, prema Rusoovom mišljenju, monarhija nije najbolji oblik upravljanja. Djelatna snaga izvršne vlasti može predstavljati opasnost, onoliko vremena koliko volja te vlasti nije u saglasnosti sa opštom voljom, to jest sa političkim tijelom. Za posljedicu možemo imati izvršnu vlast koja će imati snažan motiv da djeluje protiv zakonodavstva, kao i mogućnost da to učini. Na nekom visokom mjestu, gdje ima velike potrebe za snagom djelovanja, izbor je doista težak: koliko značaja treba posvetiti djelatnoj snazi izvršne vlasti i koliko značaja treba posvetiti spriječavanju da se ova vlast ne raspadne?

Za Rusoa, aristokratska forma upravljanja je bolja. U njoj ima više mogućnosti da zadovoljavajuća djelatna snaga bude u skladu sa zadovoljavajućim nivoom povjerenja prema zakonodavstvu. Ovdje Ruso stavlja poseban akcenat na činjenicu da treba imati izbornu aristokratiju. Na-

sljedna aristokratija je najlošija od svih oblika upavljanja. Ruso govori i o značaju izbornih pravila za članove izvršne vlasti u „aristokratiji“. Dobra pravila imaju dvije prednosti: prvo, izvršna vlast se odvaja od zakonodavne vlasti i, drugo, biraju se časniji ljudi, sa mudrim iskustvom, koji na djelotvoran način vladaju na osnovu zakona zemlje (*Društveni ugovor*, knj. III, pogl. V).

Uporedno razmatranje

Sada smo stekli osnovu da uporedimo Hobbsa, Loka i Rusoa da bismo vidjeli u kojoj mjeri narod učestvuje u donošenju raznih političkih odluka. Upoređićemo ih i u političkim gledištima u vezi sa zakonitim upravljanjem, granicama vršenja zakonite vlasti, te granicama koje treba postaviti protiv totalitarnih tendencija.

Za sve njih, legitimitet državne vlasti oslanja se na prihvatanje od strane pripadnikâ društva. Hobbs dolazi do zaključka da pripadnici jednog društva ne mogu da se postave iznad interesa države jer je njen autoritet neprocjenjiv, a zatim obrazlaže stav da je apsolutna monarhija najbolji oblik upravljanja. Uz rezervu da se pojedinac nije odrekao svojeg prava na odbranu života ukoliko mu je život ugrožen od strane države, praktično ne ostaje ništa od principa da svaka razumna osoba treba da prihvati bilo kakav oblik državne vlasti jer je bolje učiniti i to nego imati građanski rat.

Isto tako, može se pomisliti da Hobbs, posebno formiranjem jedinstvene jasne teorije ugovora, i nehotice, daje značajne impulse da se u centar pažnje postavi prihvatanje koje treba da bude izvršeno od strane pripadnikâ društva.

Za Loka, legitimitet političke vlasti zasniva se na povjerenju i prihvatanju od strane naroda. To znači da nije neophodna zajednička djelatnost čitavog naroda. Lok naglašava da zakonodavna i izvršna vlast ne treba da se podudaraju i, što se tiče zakonodavne vlasti, jasno ističe potrebu postojanja jedne predstavničke skupštine, odnosno jednog sistema u kojem je predstavnička skupština u centru. Međutim, on ne smatra da je pravo glasa neophodno za sve. Značaj koji on posvećuje predstavničkom upravljanju i argumentaciji ponovnim ocjenjivanjem značaja povjerenja u državu, bez sumnje, pruža veliku pomoć u razvoju predstavničke demokratije. Njegov uticaj u američkoj političkoj filozofiji XVIII stoljeća ubjedljivo je jasan.

Ruso u prvi plan uzima sudjelovanje kao političku vrijednost. U toj tački on se nadovezuje na Aristotela. U poređenju sa Aristotelom, novo je

to da on odlučujući značaj pridaje sudjelovanju *svih* članova društva, na poseban način, u *donošenju zakona*. Veliki značaj koji Ruso posvećuje ulozi pojedinca kao učesnika u donošenju zakona imaće odjeka u Kantovoj moralnoj filozofiji, kao i u obrazloženjima Džona Stjuarta Mila o predstavničkoj demokratiji.

U našim danima, djelimično, kao vrijednost u naglašenom političkom učešću našao je svoje mjesto i Rusoov opis razlika koje postoje među ljudima na prelasku iz „prirodnog stanja“ u „društveno stanje“, utičući na formiranje takvog stava. Lok ovdje može stvoriti protivtežu. Za nas je posebno značajno njegovo mišljenje da ljudi ne smiju da budu pod samovoljnom vlašću drugih. Nakon njegovih razmatranja o „prirodnom stanju“, politička oblast izlazi iz jedne druge, njoj nadređene društvene oblasti, u njenom nezavisnom, ljudskom smislu.

Razmotrimo mišljenja trojice filozofa o zakonitom upravljanju.

Prema Hobsovom mišljenju, podanici nemaju neku vrstu prava koje bi bilo iznad prava suverena i, prema ovom obrazloženju, vladar nema neku obavezu da vlada prema zakonima. Vladar ima pravo da donosi zakone i konkretne odluke, ne oslanjajući se na već postojeći zakon. Ovo, reklo bi se, ne smeta da mudra uprava, najvećim dijelom, predstavlja upravljanje na osnovu shvatljivih zakona, koji funkcionišu kao naredbe. Lok i Ruso su u suprotnosti sa Hobsom, u vezi sa shvatanjem najviših nivoa vlasti, suverena i donošenja odluka o zakonima i drugim aktima. Lok naglašava da upravljanje treba da se vrši na osnovu zakona. I ne samo to, on kaže da upravljanje treba da se vrši na osnovu dugoročnih zakona, kada postoji garancija protiv pojava samovolje. Lok ističe da zakoni treba da budu jednaki za sve, za bogate i za siromašne, za dvorske ljude i za seljake. To je, po njegovom mišljenju, u skladu sa zakonima prirode. Razmotrićemo sada princip upravljanja na osnovu održivih zakona.

U Lokovo vrijeme ovaj princip bio je ugrožen posebno od strane kralja. U naše vrijeme promjene privrednih i političkih konjunktura predstavljaju prijetnju narodnom upravljanju. U vezi s tim, ustavni sudovi u modernoj demokratiji imaju veliki značaj. Između ostalog, oni su ublažili velike preokrete u zakonodavstvu, koje promjene političke vlasti imaju tendenciju da podstiču.

Održivi zakoni pripadaju ustavu. U političkim raspravama u 18. vijeku postojao je veliki problem prava da ubijediš naraštaj potomaka, posredstvom jednog nepromjenljivog ustava, ili putem proceduralnih promjena sa kvalifikovanom većinom. „Istina je da je neko pod obavezom ako je bilo kakvu dužnost ili obećanje preuzeo na sebe, ali ne može da na osnovu bilo kakvog ugovora na to obaveže i svoju djecu ili potomstvo“ (*Druga rasprava o vladi*, gl. VIII, odjeljak 116).

Jezgro Lokovih političkih stavova, može se reći, jesu određeni principi o upravljanju društvom, kojima ne može da izmakne nijedan naraštaj a da ne počini nešto neracionalno ili nezakonito. Glavno u jednom liberalnom ustavu jeste to da za njega nije vezan samo jedan ili dva naraštaja. Značajno je, takođe, da se ustav oslanja na principe i sisteme koji su i ubuduće potrebni, da bi se građani zaštitili od samovoljnog upravljanja.

Ukoliko jedan naraštaj većinom glasova poništi neki liberalni ustav i na njegovo mjesto stavi neliberalni, tim činom nije poništio samo slobodu ranijih naraštaja. Oni su, na taj način, ovim ustavom, vezali ruke i budućim naraštajima, jer se takav ustav ne može poništiti na isti način, većinom glasova, a izložili su pripadnike društva samovoljnoj upotrebi od strane vlasti.

Isto gledište nalazimo i kod Rusoa. On kaže da što je značajnije i ozbiljnije neko pitanje, to je u društvu potrebno više jednoglasja. S druge strane, ukoliko je potrebno jednu odluku smjesta usvojiti, dovoljna je prosta većina. Prvo pravilo od značaja je kod rješavanja ustavnih problema i donošenja zakonâ, a drugo kod „otpravljavanja tekućih poslova“ (*Društveni ugovor*, knj. IV, pogl. II). Što se tiče Rusoa, on naglašava neograničenu zakonodavnu vlast naroda. Njegove bespoštedne ocjene u vezi sa engleskim ustavom pokazuju, isto tako, da prema njegovim obrazloženjima, postoje mnoge uske granice u odnosu na to kakve zakonske odluke može donositi jedan narod koji zakonito gospodari.

Da uporedimo sada ona njihova mišljenja naklonjena totalitarizmu. U Hobsovoj doktrini o neograničenoj vlasti lako je uočiti totalitarističku sklonost. Naime, sasvim je moguće shvatiti *Levijatan* kao jedan totalitaristički pojam. Ukoliko u Hobsovim mišljenjima nema zaštite od totalitarističkih sklonosti, ne treba neizostavno kazati da njegove pretpostavke i obrazloženja pripadaju totalitarističkom mišljenju. Hobs se bavi uslovima mira u jednom svijetu gdje bi ljudi završavali u ratu svih protiv svih, kada bi to bilo u njihovim rukama. On nema nijednu viziju o nekoj svijetloj budućnosti, koju bi mogla ostvariti državna vlast putem korjenitog upliva kod društva i pojedinca.

U vezi sa mišljenjima o navodnim Lokovim totalitarističkim sklonostima, možemo reći da su Lokova shvatanja sasvim suprotna totalitarizmu (iako mogu biti uočene njegove manje primjese u njegovim stavovima o toleranciji). Što se tiče njegovih gledišta o pojedincu: ljudi se ne obraćaju za sve državi i društvu, nego, kako na materijalnom, tako i na duhovnom planu, imaju „svoju imovinu“ koja zahtijeva uvažavanje i ne može biti dirnuta od strane onih koji hoće da sve kontrolišu. On ima i svoja gledišta o društvu: društvo ima svoj identitet i vrijednost, neza-

visno od države. U Lokovom gledištu o državi, na prvom mjestu je zaštitita građana od samovoljne vlasti: zvaničnici treba da vladaju prema zakonima, zakonodavna vlast ne smije da se u potpunosti poklapa sa izvršnom vlašću, a poznati i časni sudije treba da sude o građanskim i krivičnim pitanjima. Na kraju: zakonodavna skupština treba da ima cen-tralnu ulogu u državnoj vlasti i narod ima pravo da više ne podržava vladara ukoliko on ne uzima u obzir dobrobit naroda i ukoliko ne poštu-je zakone.

Lokovi zahtjevi o pravu glasa svakog građanina prilikom izbora za zakonodavnu skupštinu i zahtjev za opštim zakonima predstavljaju zna-čajnu garanciju protiv totalitarnih sklonosti. Isto vrijedi i za gledište o odvajanju zakonodavne skupštine i izvršne vlasti. Međutim, naglašava-nja, koja vrši na različitim mjestima, da je zakonodavna vlast vladara neograničena, podrazumijevaju da većina može narediti indoktrinaciju. Njegovo kazivanje o javnom religioznom djelovanju otvara put ne samo za ograničavanje mišljenja i vjerskih sloboda nego i za jedan sistem u kojem se čovjek obavezuje da bude aktivan u nekoj ideologiji političko-metafizičke vrste, u kojoj vlastodršci imaju mogućnost da samovoljno kažnjavaju podanike zbog nevjerovanja u ideološke dogme. S druge strane, značaj koji se pridaje ulozi građanina u razvoju čovječanstva je potpun.

Bilo je uobičajeno da se povodom Rusoa kaže da je formulacija „op-šta volja“ nejasan izraz kojim se može hraniti totalitarnistička misao, ili kojim se totalitarnističkim vođama daje mogućnost da se predstavljaju kao pravi zastupnici volje naroda. Takvo gledište nije u skladu sa ranijom analizom o pojmu opšte volje i imamo pravo da se zapitamo šta potvrdu-je jednu takvu interpretaciju?

U poglavlju „Opšta volja se ne može uništiti“ (*Društveni ugovor*, knj. IV, pogl. I) Ruso kaže da je opšta volja nepromjenljiva i čista, iako je građani svih zemalja gube iz vida i misle samo o posebnim interesi-ma. Ono što proizlazi iz nastojanja za objašnjenjem pojma i što se shva-ta kao *mogućnost* opšte volje ovdje se opisuje kao *faktička* opšta volja. Ono što kaže Ruso, da se opšta volja ne može uništiti, može biti ili za-jednički interes za sve podanike ili nešto u smislu Kantovog kategorič-kog imperativa. Može biti i jedan tradicionalni zajednički identitet ili neki cilj, odnosno zadatak institucija ili njihove kulture. Od ove po-sljednje mogućnosti dijeli nas mali korak, kao i od mišljenja jedne volje koja pripada nekoj nadindividualnoj veličini, kao kakvom organizmu društva. U vezi s ovim, imamo jedan značajan odnos koji se nalazi u pojmu „volje“: da ona treba da bude *nečija* volja, da volja, dakle, treba

da bude neki subjekat. Ima osnova da pomislimo da se „opšta volja“ odnosi na totalitarističkog vođu ili diktatora. U Francuskoj revoluciji, Sen Žist (Saint Just) kaže da opšta volja zahtijeva kraljevu smrt, što, prema Rusoovom mišljenju (opšta volja), može biti objašnjeno opštim pravilima koja se odnose na glasanje gdje se uračunavaju svi glasovi. Kao što smo naglasili i na početku ovog poglavlja, mi nismo mogli tražiti faktičke odnose uticaja. Za nas je bilo dovoljno da objasnimo, s jedne strane, pomoć trojice mislilaca u određivanju jasnih granica totalitarističkih sklonosti i, s druge strane, u kojem stepenu su bile pothranjivane takve sklonosti. Što se Rusoa tiče, nove naučne analize i razmatranja daju više značaja demokratskim orijentacijama i interesantnim obrazloženjima koja se nalaze u njegovim djelima.

DIO II

PROSVJETTELJSTVO:
RAZUM I OSJEĆANJA